महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२१ **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

साम्प्रतिककाले संस्कृतात् इतरभाषासु इतरभाषाभ्यश्च संस्कृते अनुवादस्य आवश्यकता

डा. कनपालकुमारः*

अनु इत्युपसर्गपूर्वकात् वद=व्यक्तायां वाचि/व्यक्ता वाक् इत्यस्मात् धातोः घञ्-प्रत्यये अनु+वद्+घञ् इति स्थिते अनुबन्धलोपे, अत उपधायाः इति वृद्धौ च अनुवाद इति शब्दः निष्पद्यते।

अनुवादशब्दस्य अर्थः "**अनुसृत्यकथनम्**" इति पर्यवस्यति। संस्कृतसाहित्ये अनुवाद शब्दस्य प्रयोगः **अनुवदनम्, अनुसृत्यकथनम्, कथनम्, पुनःकथनम्, ज्ञातस्य प्रतिपादनम्** इत्यादिषु अर्थेषु उपलभ्यते। पुरा गुरुकुलशिक्षाकाले आचार्याः, उपाध्यायाः, गुरवः येषां मन्त्राणाम्, सूत्राणाम् उच्चारणं कुर्वन्ति स्म तेषामेव पुनरुच्चारणं शिष्यैः क्रियते स्म। इयमेव प्रक्रिया अनुवचनम् अनुवादो वा कथ्यते स्म। एवं ज्ञातस्य श्रुतस्यैव पुनःकथनम् इत्यस्मिन् सन्दर्भे **अनुवाद** इत्ययं शब्दः प्राचीनशास्त्रग्रन्थेषु प्रयुक्तः दृश्यते।

अष्टाध्यायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे **अनुवादे चरणानाम्**[1] इतीदं सूत्रं प्राप्यते।भर्तृहरिरपि वाक्यपदीये द्वितीयकाण्डे कारिकायां **आवृत्तिरनुवादो वा**[2] इति निर्दिशति।तथैव जैमिनीयन्यायमालायां **ज्ञातस्य कथनम् अनुवादः**[3] इति विश्लिष्टम्।

एतेषां सर्वेषां शास्त्रवाक्यानां परामर्शेण ज्ञायते यत् – गुरुकथनस्य शिष्यद्वारा पुनरुच्चार एव अनुवादः। साम्प्रतिककाले प्राच्यां पाश्चात्त्ये वा जगति अनुवादशास्त्रस्य कलायाः

---

* सहायकाचार्यः, अनुवादविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः।

[1] अष्टाध्ययी – 2.4.3

[2] वाक्यपदीयम् – 2.115

[3] जैमिनीयन्यायमालायाम्

वा यः विकासो जातः तत्रापि अयमर्थः सङ्गच्छते एव। एकस्यां भाषायां विद्यमानविषयस्य अन्यभाषया पुनः कथनमेव खलु अनुवाद इत्यनेन गृह्यते। अनया दृष्ट्या यद्यपि आधुनिके जगति अनुवादशब्दस्य अर्थः विस्तृतो जातः अस्ति तथापि पुरा काले अनुवादविषये विद्यमाना दृष्टिः अधुना च विद्यमाना दृष्टिः (विचारः) इत्यनयोः नास्ति कोऽपि मौलिकः भेदः।

एका काचित् भाषा विभिन्नभाषाभाषिणः एकसूत्रेण बद्धुं प्रभवति। नैकभाषाभाषिभारतदेशं सम्प्रति हिन्दी-राष्ट्रभाषा एकसूत्रेण बध्नाति। अनुवादप्रक्रिया अपि न केवलं भाषाद्वयम् अधिकाः भाषाः वा निकटमानयति, अपि तु भिन्नसंस्कृती संस्कृतीः वा निकटमानेतुं प्रभवति। विभिन्नभाषाभाषिभारतीयेषु भावनिकस्तरे ऐक्यसम्पादनाय, शिक्षा-न्याय-प्रशासन-चिकित्सा-वाणिज्य-कृषि-पर्यटनादिक्षेत्रेषु च एकसूत्रतानिर्माणाय अनुवादस्य महती भूमिका वर्तते। अनुवादः विभिन्नभाषासु तादृशः सेतुः अस्ति येन विना विश्वसंस्कृतिविकासः नैव सम्भवति। जगति विद्यमानासु प्रायेण षड्सहस्रभाषासु वैचारिक-सृजनात्मक-कार्यात्मक-सामंजस्याय अनुवाद एव उपयोगि माध्यमं भवति।

भारतीयभाषाभ्यः संस्कृते संस्कृतात् च भारतीयभाषासु अनुवादस्यावश्यकता–

भारतसदृशबहुभाषाभाषिदेशे ऐक्यप्रतिष्ठापनं अनुवादसहयोगेनैव सम्भवति। भारतदेशस्तु सर्वप्रकारेण भाषिकम्, सांस्कृतिकम्, सामाजिकम्, भौगोलिकम्, साम्प्रदायिकम् वैविध्यं भजते। एतदेव च भारतदेशस्य सौन्दर्यमपि। एतेषां सम्यक् परिज्ञानेन विना भारतस्य परिचयः एव नास्ति। अस्मिन् एव कार्ये अनुवादस्य उपादेयता अधिका अस्ति। इदं तु सत्यं यत् भारतीय-वैदिक-लौकिक-साहित्येतिहासेन ज्ञायते यत् संस्कृतात् निर्गतः स्वरः एव सर्वासु भारतीयभाषासु अद्यापि गुञ्जति।

तस्मात् अवधातव्यमेतत् यत् यदि अनुवादप्रयासाः न अभविष्यन् तर्हि सृजनास्तरे समस्तविश्वे विद्यमानसाहित्यिक-सामाजिकोन्नतिरपि न अभविष्यत्। विश्वस्यास्य आद्यं साहित्यं तु वेदाः एव। तदनु लौकिके वाल्मीकेः रामायणम् आद्यमुच्यते। वेदाः तु सकलज्ञाननिधिरेव।

मनुष्यजीवनाय आवश्यकः प्रत्येकं विषयः वेदेषु निहितः वर्तते। यावत्पर्यन्तं संस्कृतं जनभाषा व्यवहारभाषा आसीत् तावत्पर्यन्तं निधिरयं प्रत्येकं भारतीयेन जनेन आत्मसात्कृतः। किन्तु अपभ्रंशादिकारणात् विविधभाषाणाम् उद्भवेन मूलसंस्कृते विद्यमानोऽयं ज्ञाननिधिः अस्पृष्टः सञ्जातः। तस्मात् सर्वेषु अपि क्षेत्रेषु ज्ञानदृष्ट्या भारतस्य महती हानिः अजायत। लोपमेतत् दूरीकर्तुं तत्र मार्गद्वयमेव उपलब्धं वर्तते। तच्च संस्कृतभाषायाः अध्ययनस्य अनिवार्यता अनुवादकार्यं च।

आदौ विद्यमानः पर्यायः महता विलम्बेन साधयितुं शक्यः। किन्तु संस्कृतात् सर्वासु भारतीयभाषासु अनुवादः इत्ययं पर्यायस्तु संस्कृते विद्यमानस्य ज्ञाननिधेः ग्रहणार्थं सुकरतरः मार्गः विद्यते।

संस्कृतस्य तथा अन्यस्याः एकस्याः वा भाषायाः ज्ञाता कार्यमिदं सम्पादयितुं समर्थः भवति। अनुवादकस्य न्यूनातिन्यूनं द्विभाषिकत्वम् अनुवादकार्ये अपेक्ष्यते। एवं प्रकारेण संस्कृते विद्यमानः ज्ञाननिधिः सर्वासु अपि भारतीयभाषासु आनेतुं शक्यते। बहुशः आनीतः अपि अस्ति। तस्य नैकानि उदाहरणान्यपि अत्र प्रस्तोतुं शक्यन्ते। यथा – रामायणम्, महाभारतम्, पञ्चतन्त्रम्, भगवद्गीता, हितोपदेशः, अभिजातसंस्कृतसाहित्यात् महाकाव्यादीनि च। भारतदेशे संस्कृतात् सर्वाधिकम् अनुवादकार्यं हिन्दीभाषायां सञ्जातम्। इदञ्चकार्यं बहुशः केवलं अर्थदृष्ट्या कुत्रचिच्च शुद्धानुवादरूपेण कृतं दृश्यते। तत्र प्रबोधचन्द्रोदयः इत्यस्य **प्रोबोधनाटक**[1] इति जश्वन्तसिंहेन कृतः अनुवादः, **सबलसिंह चौव्हान** द्वारा कृतः महाभारतस्य **दोहा-चौपायी**-छन्दसि अनुवादः, **गुमान् मिश्रस्य**[2] नैषधचरितादीनाम् अनुवादः प्राप्यते। एततदिरिच्य ज्योतिषवैद्यकराजनीतीत्यादिग्रन्थानां प्रचुरया मात्रया अनुवादः सञ्जातः।

---

[1] प्रबोधचन्द्रोदयस्य हिन्दी अनुवादः।

[2] नैषधीयचरितम् इत्यस्य हिन्दी अनुवादकः।

हिन्दीभाषायाः आधुनिककालः तु अनुवादद्दृष्ट्या अत्यधिकसंपन्नः दृश्यते। अभिज्ञानशाकुन्तलम् इत्यस्य शकुन्तलानाटकनाम्ना राज्ञा लक्ष्मणसिंहेन कृतः अनुवादः अत्यधिकं लोकप्रियतां गतः। एवं मुद्राराक्षसम्, मेघदूतम्, मृच्छकटिकम्, उत्तररामचरितम्, रत्नावली इत्येते अनुवादाः अपि उल्लेखनीयाः सन्ति।

किन्तु हिन्दीभाषायां यद्यपि प्राचुर्येण संस्कृतात् विशेषतया अभिजातसाहित्यस्य अनुवादकार्यं जातं तथापि शास्त्रीयग्रन्थाः हिन्दीभाषया अपि अस्पृष्टाः एव अभवन्। तथा च भारतीयासु अन्यभाषासु तावत् संस्कृतात् अनुवादस्य कार्यम् अल्पप्रमाणेनैव संजातम्। तस्मात् तत्तद्भाषाभाषिणः संस्कृतसाहित्यस्य सौन्दर्यात् तथा विशालज्ञानराशेः वञ्चिताः एव अतिष्ठन्।

अन्यच्च संस्कृतभाषायाः व्यवहारभाषात्वं यदा आरभ्य खण्डितम्, संस्कृतभाषा संपर्कभाषामाध्यमात् दूरं गता तदारभ्य संस्कृतभाषायां स्वतन्त्रसाहित्यस्य निर्माणमपि कुण्ठितम्। तस्मात् संस्कृतस्य तस्याः साहित्यस्य च पुनश्चेतनाय भारतीयप्रादेशिकभाषाभ्यः संस्कृतानुवादः साम्प्रतिककालस्य आवश्यकता वर्तते। पूर्वं संस्कृतेन परिपुष्टाः भारतीयभाषाः इदानीं संस्कृतस्य पुष्टिं कर्तुमर्हन्ति। अत्र तत्तद्भाषायां विद्यमानानां उत्तमकृतीनां संस्कृते अनुवादः एकः उत्तमः उपायः भवितुमर्हति। तेन संस्कृतद्वारा विभिन्नभाषाभाषिणां अन्यान्यभाषाभाषिसंस्कृतेः परिचयः अपि भवति, ज्ञानवर्धनमपि भवति, एवं राष्ट्रियैक्यं च साधयितुं शक्यते।यथा – बांग्लाभाषायां काचित् रचना वर्तते तस्याः संस्कृतेन अनुवादः कृतः। कश्चन उत्कलजनः बांग्लां न जानाति किन्तु संस्कृतं जानाति सः अनूदितरचनां पठित्वा बांग्लासाहित्यविषये अवगन्तुं प्रभवति।

एवं प्रकारेण अन्यभाषाज्ञानस्य न्यूनता संस्कृतानुवादेन पूरयितुं शक्यते। संस्कृतद्वारा सकलभारतीयभाषासु विद्यमानविचारसामग्री अस्माभिः प्राप्तुं शक्यते।

संस्कृतस्य भारतीयभाषाभिः सह सम्बन्धः अत्यन्तं गभीरः दृढः च वर्तते। इतरभाषाः इव साम्प्रतिककालेऽपि संस्कृतस्य भारतस्य सामाजिकपरिप्रेक्ष्ये महत्त्वपूर्णं स्थानं भवति।

अद्यापि देशस्यैक्यसम्पादनाय विविधरूपेण संस्कृतम् एकं सूत्रमिव कार्यं करोति। सर्वासामपि विद्याशाखानां शास्त्रशाखानां मौलिकतत्त्वानि संस्कृते एव निहितानि इति सप्रमाणं प्रतिपादितं वर्तते विद्वद्भिः। यथागेलिलियो इत्यस्य नाम्ना विद्यमानं पृथिव्याः गोलाकारत्वप्रतिपादनं तु अस्माकं पुराणेषु वराहावतारवर्णनप्रसङ्गे कृतं दृश्यते। पाणिनिना शास्त्ररचनायै निर्मिताः यांत्रिकसंज्ञाः तु अद्यतनभाषाशास्त्रस्यापि साहाय्यिकाः वर्तन्ते। संस्कृते विश्लिष्टं ध्वनिशास्त्रं न केवलं संस्कृतभाषिणाम् अपि तु सर्वासामपि भाषाभाषिणाम् उच्चारणम् नियन्त्रयितुं समर्थम्। भारतीयसंविधानेन याः द्वाविंशतिभाषाः परिचीयन्ते तत्र संस्कृतमेका भाषा। एतैरेव कारणैः **संस्कृतात् भारतीयभाषासु अनुवादस्य आवश्यकता वर्तते**। अस्य पुष्टिं करोति भारतस्य संविधानम्। यथा -

National Policy on Education – 1968[1] अनुसारं भाषाणां विकासे अनुवादः इति अत्यन्तं महत्त्वपूर्णप्रक्रिया वर्तते। तदनु अनूदितपुस्तकप्रकाशनाय महत्त्वमपि प्रदत्तमस्ति।

भारतीयेतरभाषाभ्यः संस्कृते संस्कृतात् च भारतीयेतरभाषासु अनुवादस्यावश्यकता –

संस्कृतं पूर्वीयप्राचीनतमा भाषा मन्यते। यूनानी-ग्रीकभाषा पाश्चिमात्यप्राचीनतमा भाषा मन्यते। अनयोः द्वयोः अपि भाषयोः प्राचुर्येण ज्ञानभण्डारं विद्यते। रोमनजगति विशेषेण लौकिकसाहित्यस्य अनुवादस्य समृद्धापरम्परा दृश्यते।

होमरकृत **ओडिसी** इति, **इलियड्** इति पाश्चिमात्यानां महाकाव्ये। पाश्चिमात्यजगति अनयोः महान् प्रभावः वर्तते। यथा रामायणमहाभारतादिग्रन्थाः भारतीयजीवनशैलीम् अधुनापि प्रभावयन्ति तथैव इमे महाकाव्ये अपि। एतदतिरिच्य शेक्सपियरनाटकानां महती एका परम्परा पाश्चात्यसाहित्यक्षेत्रे वर्तते। तन्नाटकैः पाश्चात्यसाहित्यं समृद्धशालि सञ्जातम्। कतिचिद्भ्यः वर्षेभ्यः तत्रत्येषु देशेषु विज्ञानक्षेत्रे तन्त्रज्ञानक्षेत्रे महत्कार्यम् अन्वेषणपुरस्सरं

[1] भारतसर्वकारद्वारा समानीता प्रप्रथमशिक्षानीतिः।

सञ्जातं जायमानं च अस्ति। तत्कारणादेव आधुनिकयुगं यान्त्रिकयुगमित्यपि कथ्यते विद्वद्भिः। तदनु नैके शास्त्रीयग्रन्थाः विज्ञानग्रन्थाः तत्तत्पाश्चात्यभाषासु विशेषतया च आङ्ग्लभाषायां ग्रथिताः दृश्यन्ते। आधुनिकी सर्वापि शैक्षिकव्यवस्था विशेषेण प्रसिद्धेषु विश्वविद्यालयेषु आङ्ग्लभाषया एव प्रचाल्यमाना वर्तते। संस्कृतमपि यद्यपि आबहोःकालात् सकलज्ञाननिधिः तथापि यवनाक्रमणादिकारणेभ्यः संस्कृतस्य धाराखण्डितत्वात् संस्कृते रचितग्रन्थभाण्डारस्य अध्ययने अद्यापि क्लिष्टता अनुभूयते।

सर्वान् इमान् अंशान् विचार्य सर्वविधक्षेत्रेषु प्रवेष्टुं मार्गः एकः अवशिष्यते स च अनुवादः इति। संस्कृताभिजातसाहित्यस्य वैदिकसाहित्यस्य च प्रचुरमात्रया अनुवादः पाश्चात्यैः तथा भारतीयैः संस्कृतविद्भिः कृतः वर्तते। तत्र –

1. नैकभाषाविद्भिः अनूदितः **मैक्समुल्लरद्वारा** सम्पादितः **द सेक्रेड बुक्स आफ द ईस्ट**[1] **(पौर्वत्यानां पवित्रग्रन्थाः)**इत्ययम् अनुवादः। अयम् अनुवादः पञ्चाशत् भागयुतः वर्तते। प्रधानसम्पादकः मैक्समुल्लर, आक्सफर्डविश्वविद्यालयमुद्रणालयद्वारा आङ्ग्लभाषायां प्रकाशिताः। अत्र उपनिषदाम्, आरण्यकानाम्, संहिताग्रन्थानाम्, गृह्यसूत्राणाम्, श्रीमद्भगवद्गीतायाः, बौद्धसाहित्यस्य तथा इतरेषां केषाञ्चन ग्रन्थानाम् अनुवादः कृतः वर्तते ।
2. **राबर्ट पी.ओल्डमन**[2]द्वारा **श्रीमद्वाल्मीकिरामायणस्य** आङ्ग्लानुवादः।
3. **विलियम जोन्स**[3]द्वारा **अभिज्ञानशाकुन्तलस्य** तथा **मनुस्मृतेः** आङ्ग्लानुवादः।

---

[1] वैदिकांशानां विषये मैक्समुल्लरद्वाराकृत आङ्ग्लानुवादग्रन्थः।

[2] Professor and Translator University of California, Berkeley and English Translator of the Epic of Sanskrit Ramayana.

[3] European Scholar Translated Kalidasa works into English and Latin.

4. मुघलकाले **अकबर**राज्यशासने **रामायण-महाभारत-गीतादीनां** फारसीभाषाया-मनुवादः।
5. **दारा शिकोह**द्वारा **उपनिषदां** फारसीभाषायाम् अनुवादः। एते अनुवादाः भारतीयेतरभाषासु कृताः सन्ति।
6. अत्र अनुवाददृष्ट्या पञ्चतन्त्रमिति विष्णुशर्मविरचितनीतिकथाग्रन्थः विशेषस्थानं भजते। मूलभाषायाः संस्कृतात् अथवा अन्यभाषामाध्यमेन पञ्चतन्त्रस्य **सीरिया-अरबी-ग्रीक-इटली-लेटिन-जर्मन-स्लाव-हिब्रू-डेनिस-आइसलैंड-डच-स्पाँनिश-फ्रेंच-आङ्ग्ल-फारसी-तुर्की-हंगेरी**-आदिभाषासु अनुवादः जातः अस्ति।
7. सम्पूर्णवैदिकसाहित्यस्य, पुराण-महाभारत-रामायणादिग्रन्थानाम्, स्मृतिग्रन्थानाम्, आयुर्वेदग्रन्थानां नैकासु **जर्मन-फ्रेंच-आङ्ग्ल-फारसी-चीनी-सिंहली**त्यादिषु भाषासु अनुवादः जातः।
8. एतदतिरिच्य अभिजातसंस्कृतसाहित्यात् पञ्चमहाकाव्यानाम्, रूपकाणाम्, गीतिकाव्यानाम् आङ्ग्ल-जर्मन-फ्रेंच-इटालियन-स्विडिश-डानिस-चीन-तिब्बतीभाषासु अनुवादः।

एवं महता प्रमाणेन संस्कृतात् भारतीयेतरभाषासु अनुवादकार्यं सञ्जातम्। अनेन तत्तद्भाषायाः साहित्यं संस्कृतकारणात् समृद्धं जातम्। न केवलं साहित्यिकक्षेत्रे अपि तु ज्ञानविज्ञानक्षेत्रेऽपि पाश्चात्येषु या प्रगतिः दृश्यते तस्य कारणं तु संस्कृतात् कृतानुवादाः तेषामध्ययनञ्च।

किन्तु पाश्चात्यग्रन्थानां संस्कृतेनानुवादः तु अत्यल्पतया एव लक्ष्यते। भारतीयेतरभाषासु विद्यमानम् अत्याधुनिकं ज्ञानं यदि वयम् आत्मसात्कर्तुमिच्छामः, तथा

तत्साहित्यमास्वादयितुमिच्छामः तर्हि अनुवाद एव अत्र साधनम्। नास्त्यत्र संशयः यत् ग्रन्थानामेषां संस्कृते अनुवादकारणेन –

- संस्कृतभाषायाः अत्याधुनिकत्वं सिध्येत।
- संस्कृतं आधुनिकसाहित्येन समृद्धं स्यात्।
- संस्कृतमध्येतुं जनेषु अभिलाषा जायेत।
- अनुसन्धानादिकार्येषु उपकारः स्यात्।
- ज्ञानविज्ञानादिक्षेत्रे विकासाय अवसराः स्युः।
- संस्कृतस्य भारतीयभाषाणां सामीप्यात् पाश्चात्यग्रन्थानां संस्कृतानुवादः भारतीयभाषासु पुनरनुवादायापि साहाय्यकरः सुकरतरः च भवेत्।
- अनुवादमिषेण संस्कृतस्य प्रचारः प्रसारश्च भवेत्।

उपयुक्तग्रन्थसूची

1. भारतीय साहित्य, डा.नागेन्द्र, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली – 2004
2. वाग्विज्ञान, आ.पं.श्री सीताराम चतुर्वेदी, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-1969
3. भाषा विज्ञान, डा.भोलानाथ तिवारी, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
4. Approaches of Translation, Peter Newmark, Prentice Hall, Newyork.
5. Fundamental Aspects of Translation, Pratima Dave Shastri, PHI Learning Private Limited, New Delhi.
6. A Linguistic Theory of Translation, Catford J.C, London, Oxford University Press.

❑❑❑